

TELEKI LÁSZLÓ ŐSEI A 18. SZÁZAD SZELLEMI ÉLETÉBEN

A Teleki-család néhány, a 18. században és a 19. század első évtizedében élt tagjának a kor szellemi életében játszott szerepéről szólva, elsősorban nem önálló irodalmi vagy tudományos alkotásaikról, hanem arról a tágabb értelemben vett szellemi tevékenységről szeretnék röviden megemlékezni, amelyet Bajza József is vizsgált 1844-ben, az Akadémián elhangzott „A Teleki-ek tudományos hatása” című előadásában, tehát ide számítva mások szellemi tevékenységének támogatását, a mecénási gondoskodást és a szellemi élet szervezett kereteinek megteremtésében, vagy ennek kísérleteiben vállalt aktív szerepüket is.

Bajza — aki az első említett csoportban 16, a Teleki-családhoz tartozó alkotó egyéniséggel foglalkozik jelentőségükhöz mérten több-kevesebb részletességgel, Teleki László Kegyen-cével végezve a sort, a második csoportban pedig további 8 (bár némely esetben már az alkotók között is említett) családtagot tart számon, — egyébként is komolyan veendő koronatanú, ha arra a kérdésre keresünk választ, valóban megérdemli-e a Teleki-család a megkülönböztetett elismerést ezen a téren, hiszen ő — Bajza — jó évtizeddel e tanulmányának megírása előtt egyebek mellett éppen azzal tette ismertté a nevét az irodalmi közéletben, hogy a Conversations-lexikon perben kétségbe vonta a születési arisztokrácia szavának tekintélyvel alapuló döntő súlyát, s az irodalom világát republikánus deklarációval csak a szellemi érdemeket volt hajlandó elismerni.

Kétségtelenül nem alaptalan az a Teleki-család tagjairól szóló monográfiákban, tanulmányokban s más publikációkban szinte mindig felbukkanó megállapítás, hogy a magyar arisztokrata családok között ritkaságszámba menően csaknem valamennyi Teleki-generáció tudósok, írók, politikusok, jeles intellektussal és alapos műveltséggel rendelkező férfiak és nők egész sorával dicsekedhetett, s az is, hogy az elődök, az ősök némelyike a szokottnál nagyobb mértékben hatott közvetlenül is a család későbbi kiemelkedő tagjainak szellemi alakulására.

Arra a kérdésre, hogy maga a család mit tartott számon elődeiről, hogyan értékelte őket s mit tekintett követésre méltó érdemüknek, bő anyagot nyújtanak elsősorban a 18. századi halotti orációk, éppen azon tulajdonságuknál fogva, amely miatt a kutatók egyébként jogos fenntartással fogadják a beléjük foglalt közlendőket: bizton számíthatunk ugyanis arra, hogy az elhunyt érdemeinek felsorolása mellett az ősökre vonatkozó méltatásokban is éppen azt olvashatjuk, amit a koporsó mellett álló gyászolók hallani kívántak róluk.

A 18. században — különösen a második felében — meghalt Telekiek felett elhangzó beszédek a család messzi múltjába tekintve a Boszniából illetve Szlavóniából a török terjeszkedés miatt Magyarországra és Erdélybe húzódott elődökről szólnak, s velük kapcsolatban is elsősorban a már Zsigmond-kori tevékenységüket meghatározó császárhűségüket hangsúlyozzák. A későbbi, már Teleki nevet viselő család legkiemelkedőbb tagját, felemelkedésének fő eszközét, Teleki Mihály kancellárt illetően persze egészen más volt a kép a család tudatában, mint amit személyének kortársi és kései megítéléséről Trócsányi Zsolt róla szóló monográfiájában részletesen olvashatunk. A Szalárdi, Bethlen Miklós és Cserei által megörökített, különféle indítékú ellenszenvből eredő, s Jókai révén a 19. század második felében a köztudatba belevésődött kép egy diabolikus, kíméletlen, okos és gátlástalan politikus alakját mutatja. A 18. századi temetéseken leszármazottainak jelenlétében a kancellár politikájának császárhű vonásait említik a szónokok, s talán még nagyobb hangsúllyal szólnak arról, hogy eszköze volt Erdély felszabadulásának a török járom alól, hogy a török elleni csatában esett el, s hogy politikájában 18 erdélyi fejedelem történetét tanulmányozva jutott el arra a meggyőződésre, hogy Erdélyt egyesíteni kell az anyaországgal.

Több szempontból is külön kell szólni Orczy Lőrinc 1782-ben Nagyszőlősen, Teleki József Ugocsa vármegye főispáni székébe való beiktatása alkalmából tartott beszédéről.¹ Orczy — aki nála kerek hús esztendővel fiatalabb barátja, Teleki József kifejezett óhajára vállalkozott a beiktatásra, — a család elődeinek és Teleki Mihály közvetlen őseinek említése után részletesen felsorolja Teleki Mihály különféle rangjait és méltóságait, elmondja, hogy ő szerezte meg családjának a római szent birodalmi grófi címet, hogy a török elleni harcban lelte halálát, majd hirtelen fordulattal így fogalmazza meg a dédunoka számára az előtte álló közéleti feladatokat: „ilyen terepély jó fáknak gyümölcse lévén, tartsd meg felséges királyunkhoz már Telekiek vérében meggyökeresedett örökös hűséget, a tekintetes nemes státusoknak jussait, szabadságit törvény értelmé szerint oltalmazd.” A mondat első fele logikusan következik az előzményekből, a második azonban nem; ez tehát Orczy fő mondanivalója. (Orczy a következőkben — tudomásom szerint ilyen alkalommal elsőként — a vármegye egyszerű népének védelmezését is az új főispán lelkére köti.)

Ennek a beszédnek még egy érdekes momentuma van: Orczy a beiktatásra készülve egy levelében a következőket írja Teleki Józsefnek: „... méltóztassál tündöklő familiádnek eredetiről, jeles, nevezetes őssi eleidről egy kis historica deductiot küldeni, hogy úgy szokás szerint, mint hajdant a jó fajú mag lovakat, megdícsérhesselek hazánkban.”²

Az ironia persze nem a család eredetének, nem az ősök érdemeinek szól, hanem annak az ünnepi beszédekben konvencióvá vált fordulatnak, amellyel a szónok a beiktatandó személyt annak jelenlétében, ősei érdemeire hivatkozva dícséri szembe. Ez a passzus mégis azokról a repedésekről árulkodik, amelyek a hagyományos értékrend épületén az akkor még oly nagy jelentőségű család és származás kérdésében mutatkoznak a 18. század utolsó harmadában, s amelyek bizalmas érintkezés során még két olyan személyiségnél is felbukkannak, akik egyébként mélyen kötődnek a tradíciókhoz.

Ugyanez a Teleki József egy évtizeddel később így óvja fiát a családi név mások kárára való túlbecsülésétől: „Szeresd a familiádat és annak dícsősége növelésére minden tehetségeden lévő illendő eszközzel élni el ne múlasd, de csak úgy, hogy az nincs más familiáknak kárára, annyival inkább sérelmére ne legyen. Bethlen, Bánffy, Kemény, Teleki, Haller, Kornis, Mikes etc. úgyis mindazon egy hazának fiai, úgyis mind többnyire egymással atyafiasok, egy háznépnek tartathatnak. Az egész különbség közöttük csak abban határozódik meg, hogy a szokás azt hozta bé, hogy az apa nevét a fia terjessze és nem a leánya, aki szintén olyan gyermeke az apjának; mert különben sok Telekit ma Bánffinak, Bethlennek, Keménynek stb. kellene hívni. Én Ráday volnék, te Róth, az iPad Thoroczky etc. sui porro. Micsoda semmi és kicsinyt érdemlő különbség pedig az.”³

A Teleki-család elődei és már nem élő tagjai szellemi tevékenységének, kiválóságának tudatosítása, s ennek érdemként való említése Bod Péter nevéhez, s egyúttal a forráskiadások, irodalom- és történettudományi munkák közreadásához fűződik. Ismeretes Bod sokszoros kapcsolata a családdal: Teleki Mihály kancellár József fia özvegyének, Árva Bethlen Katának pártfogoltja és udvari papja volt, szoros kapcsolatban állt a Bethlen Kata, Teleki László és felesége, Ráday Eszter, valamint Ráday Gedeon alkotta szellemi körrel, számos műve a Telekiek anyagi támogatásával vagy kiadásuk gyakorlati lebonyolításában való személyes közreműködésével jelent meg nyomtatásban. Csaknem két éven át tanítómestere volt a későbbi koronaőr Teleki Józsefnek, s minden bizonnyal hatott az ifjú Teleki Sámuel szellemi fejlődésére is, hiszen Bod 1749 óta magyarigeni lelkipásztor volt, Teleki Sámuel pedig serdülő éveiben, 1759 végén megkezdett külföldi tanulmányútja előtt jórészt a közvetlenül szomszédos faluban, Celnán élt.

1764-ben kiadott *Hungarus Tymbaules* című munkájában Bod közli azt a már Szamosközi által is feljegyzett, 1507-ből származó gyulafehérvári sírfeliratot, amelynek ekkor még ismeretlen, azóta Megyericsi János kolozsi főesperes személyében számontartott szerzője három Garázda-nembeli költő, Janus Pannonius, Garázda Péter és a maga közös eredetéről is szól:

Tres fuimus clari cognato e sanguine vates,
Pannoniam Dravus qua rigat altus humum.
Unus erat Janus, patrias qui primus ad oras
Duxit laurigeras ex Helicone Deas.
Alter erat Petrus genitus de stirpe Garazda,
Qui tulit Aoniae plectra sonora lyrae;
Ultimus hos ego sum, cognata e gente secutus,
Tertia doctarum gloria Pieridum...

Ez a sírvers ettől fogva mélyen rögződött a család tudatában, idézése vagy említése elmaradhatatlan részévé vált az őskről szóló méltatásoknak. Szerepel 1778-ban az idősebb Teleki László felett mondott egyik gyászbeszédben; bekerül Teleki Sámuel 1784-ben Utrechtben megjelent Janus-kiadásának 2. kötetébe; büszkén hivatkozik rá a koronaőr Teleki József Pécssett, 1785-ben tankerületi főigazgatói beiktatásán tartott beszédében, de találkozunk vele a 19. században is, pl. az ifjabb Teleki József felett 1817-ben elhangzott egyik halotti beszédben, Kazinczynak a Teleki-házról szóló írásában és Bajza akadémiai előadásában is.⁴

Ugyancsak Bod Péter az első, aki említi, érdemként könyvelni el s mintegy példaként állítja a család ifjabb tagjai elé azokat az őseket, akik megbecsülték az értelmiség tagjait, segítettek munkásságukat s támogatták az ország szellemi felemelkedésének eszközét, az iskolaügyet is. Az 1766-ban elkészült Magyar Athenás előszavában — a művet Bod Teleki Ádámnak, Józsefnek és Sámuelnek, a „valóságos tudományoknak szeretetekkel, a tudományoknak megszerzéseikkel azon egyidőben költséges bűjdosással és szorgalmatos fáradozással ... ékeskedő ifjú uraknak” ajánlotta, — ő említi elsőként Teleki Mihály kancellárról, hogy többre tartotta az enyedi és kolozsvári professzorok társaságát a fejedelmekénél, nagyratartotta a külföld tudósait és saját költségén 18 ifjat küldött ki tanulmányútra; fiáról, Teleki Sándorról pedig elmondja, hogy személyes aktivitásával és anyagiakkal egyaránt támogatta az iskolaügyet: „Ez hazának nyomorúságos és terhes állapotjában egyéb módja a jól tevésre nem lévén, házi ezüstjét a pénzverő házba beadta, pénzzé formáltatta s úgy is segítette a külső országai akadémiákra tanuláskedvéért menni szándékozó tanuló ifjakat, hogy a hazának és Isten házában szolgálatjára formáltassanak jó emberek.” S teszi ezt az a Bod Péter, aki ezzel egy lélekzet alatt itt is utal Teleki Sándor jellemének más alkalmakkor, leveleiben is szigorúan megrótt, kemény, önző, antiszociális vonásaira.

Bod Péter szavai nem hullottak meddő talajra, s nemcsak az említett, Janusszal és társaival kapcsolatos megnyilatkozásokban találtak visszhangra. Ha nem is első vagy legfőbb indítéka volt szellemi tevékenységüknek, mindenesetre közrejátszhatott pl. Teleki Sámuel vállalkozásában Janus Pannonius műveinek kiadására a költőhöz fűződő családi kapcsolat tudata — ez a gondolat már a 19. század első felében felmerült vele kapcsolatban —, talán a Szilágyiak révén a Hunyadi-házzal való rokonság is színezte a Teleki Téka létrehozásakor megmutatkozó érdeklődését Mátyás és a Corvina-könyvtár iránt, s nem lehetetlen az sem, hogy az Akadémia első elnökében, Teleki Józsefben is felmerült e kapcsolat emléke a Hunyadiak kora témaválasztásánál. Annyi mindenesetre bizonyosra vehető, hogy az 1784-ben Cornides Dániel kíséretében nyugat-európai tanulmányútra utazó Teleki-fiúk, László és István egyik könyvtárlátogatásuk során ezért tudakozódtak Garázda Péter netán fennmaradt írásai után.

Az, hogy a kancellárt követő generációk — amennyiben egyáltalán ismerjük tevékenységüket — főként a szellemi életben, az egyház- és oktatásügy keretében fejtettek ki aktivitást, erre való hajlandóságuk mellett külső körülményekből, a politikai helyzet alakulásából, a protestánsokat érintő megszorításokból is következett. Teleki Mihály fiai bizonyára nem érték utól apjukat tehetség dolgában, de alkalmuk sem volt képességeik kibontakoztatására. Szűk térre szorított, szerényebb tevékenységükről is jóformán csak a legutóbbi évek óta rendelkezünk részletesebb ismeretekkel, legalább is egyikük, Teleki Sándor esetében az 1711–1750 között külföldi egyetemeken tanuló erdélyi diákok hozzá írott leveleit tartalmazó „Peregrinus-levelek” című kiadvány megjelenése óta. (Szeged, 1980.) A következő generáció tagjai közül a Trócsányi Zsolt által kiemelkedő jelentőségűnek ítélt idősebb Teleki László esetében pedig az említett eseteken túl példák egész sorával lehetne bizonyítani az uralkodó köröknek személye iránt tovább élő gyanakvását. A guberniumi tanácsosság elnyerése után is újra és újra kiderül, hogy a bécsi udvar úgy tekintett rá, s ezt alkalmadtán ki is nyilvánította, mint aki nem mozdítja elő a Habsburg-érdekeket Erdélyben. Igaz, úgy tűnik, ő sem rejtette véka alá a véleményét, tény azonban, hogy újból és újból összeütközésbe került a hatalommal. Amikor pedig az 1760-as évek elején a királyi tábla elnöki tisztségéért folyamodik, valóságos szatócskodás, ahogyan az ügyben eljáró fiát Bécsben arra szorítják, hogy négyről nyolcra emelje az erdélyi nemesség körében „őfelsége személyes szükségleteire” tett megajnlások során apja által ígért lovak számát.

A helyzet majd csak Mária Terézia uralkodásának végén, s még inkább II. József uralkodása idején változik lényegesen. Addig az ifjabb generáció tagjait is érintették a megszorító intézkedések. Amikor az előbb említett idősebb Lászlónál egy teljes generációval ifjabb féltestvére, Sámuel 1763-ban hazatér nyugateurópai tanulmányútjáról, minden vágya az volna, hogy Bécsben kapjon hivatalt, részint hogy hasznos tevékenységben gyümölcsöztesse a tanultakat, részint pedig, hogy szellemi igényeinek megfelelő környezetben élhessen. Erre azonban ekkor semmi kilátása sincs. Keservesen panaszolja bázeli professzorának, Daniel Bernoullinak, hogy sívár magányban kell élnie távoli erdélyi falvakban fekvő birtokain.⁵ Politikai karrierje csak jóval később kezdődik, addigi tevékenysége pedig — bekapcsolódása 1769-ben a Lázár János elnöksége alatt létesült, az erdélyi földművelést és más mesterségek előmozdítását célzó *Agriculturae et Artium Societas* munkájába, Janus-kiadásának története, munkatársi kapcsolata Kovásznai Sándorral, Zilai Sámuellel és más korabeli értelmiségiekkel, valamint könyvtárgyűjtésének alapos és részletes feldolgozása éppúgy várat még magára, mint politikai tevékenységének elemzése, bár értékes, de csak részletkérdéseket tisztázó tanulmányok láttak róla napvilágot. A Teleki Téka bejárata fölött olvasható felirat: „Muis patriis gratisque posteris” második felének jelzőjére az utókor mindeddig nemigen szolgált még rá.

Sámuelnél is ismeretlenebb vele csaknem egyidős unokaöccsének, a Corneille Cid-jét elsőként magyarra fordító Teleki Ádámnak a szellemi arculata. Ádám a családnak azon ágából született, amely már addig három generáción át a legmagasabb fokú akadémiai képzésben részesült: apja, az idősebb Ádám, s nagyapja, Pál is külföldi egyetemen tanult, sőt a nagyapa képét a frankfurti egyetemet látogató magyarok még a 19. század első felében is ott láthatták kifüggesztve. Őmaga a koronaőr Józsefhez hasonlóan s vele részben egyidőben Bazelben, majd hollandiai egyetemeken tanult s utóbb Párizsban is járt. Minthogy azonban nem írt naplót utazásáról, vagy legalább is nem maradt fenn ilyen műve, csak leveleiből ismerhetjük meg valamelyest egyéniségét és érdeklődését. Bessenyei A holmiban elismerően szól az 1773-ban megjelent Cid-fordítás nyelvéről; az újabb szakirodalom lényegében annyit mond róla, hogy láthatóan ismerte a felvilágosodás dramaturgiáját.⁶ Levelei alapján az is kitűnik, hogy igen művelt, olvasni szerető, zeneértő, pl. Mozart és Haydn nagyságával tisztában levő, a nyelvtudást nagyra értékelő személyiség volt. A nevelés kérdéseivel intenzíven foglalkozott: nemcsak az erdélyi református iskolák

reformja kapcsán, hanem mint apa is. Tíz gyermekéből három lánya nőtt fel, ő maga korán megözvegyült s gyermekeinek igényes és sokoldalú képzését ettől fogva egymaga irányította. Mária lányához írt leveleiből kiderül, hogy még fiatalasszony korában is műveltsége további gyarapítására, képességei fejlesztésére serkentette.

Harmadik, szinte velük egykorú társuk, a koronaőr Teleki József szellemi tevékenységéről nem szeretném ismételni azt, ami nyomtatásban is olvasható róla.⁷ Csak utalásszerűen említem, hogy kora érdeklődésének középpontjában álló kérdésekről írt — a hit és a ráció összeegyeztethetőségéről egy több kiadásban megjelent s külföldön is elismerést aratott munkájában (*Essai sur la foiblesse des esprits-forts*. Leiden, 1760., Amsterdam, 1761., Augsburg 1762.), — s a köz- és magánérdek viszonyáról egy kézírásban maradt, de kortárs tudósok által ismert és elismert vitairatban, amelyre a Daniel Bernoulli és d'Alembert között a francia akadémián támadt polémia során La Condamine kérte fel. Ismeretes személyes és levélbeli érintkezése több, az egész kort fémjelző nagy név viselőjével — elsősorban Rousseauval és d'Alembert-tel, — találkozása Voltaire-rel, s a kortárs hazai szellemi élet szinte valamennyi jeles képviselőjéhez fűződő kapcsolata is. Az oktatás és nevelés kérdéseiben ugyancsak igen koncepciózus, modern nézeteket vallott, amit a dunántúli tankerület főigazgatójaként írt beadványai és jelentései tanúsítanak elsősorban. A legutóbbi hetekben került nyilvánosság elé Enyedi Sándor kutatásai során a guberniumi levéltárból Teleki működésének egy új dokumentuma.⁸ Eszerint 1770–71-ben négy megnevezetlen társával külföldi művek fordításának anyagi dotálására és e műveket közreadó nyomda felállítására társaságot kívánt létrehozni s ehhez kért engedélyt. A terv — feltehetően, mert nem hívták össze az országgyűlést — nem valósult meg, de azért érdemel itt külön említést, mert szervesen illeszkedik a Telekieknek a magyar szellemi élet szervezett kereteinek megteremtésében játszott folyamatos szerepéhez. A nagypapa alapítási kísérletét követően fia, László részt vett az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság munkájában, pályadíjat tűzött ki a magyar akadémia felállításának lehetséges módozatait kidolgozó mű írására, maga is két munkát írt e tárgyról, elnöke volt a Marczibányi alapítványnak; az unoka, Teleki József pedig testvéreivel együtt a családi könyvtár odaajándékozásával 1826-ban megalapította az Akadémiai Könyvtárat, 1828-ban az Akadémia alapszabályát és rendtartását kidolgozó bizottság, majd a Magyar Tudós Társaság első elnöke lett.

Hogy az egyetemi tanulmányokkal, szellemi munkával töltött éveket mennyire élete fénypontjának érezte a koronaőr, arra több más adat mellett jellemző egy barátjának, Molnár János budai evangélikus lelkésznek az a feljegyzése, amely szerint 1792-ben a gróf főleg azért ment el a frankfurti császárkoronázásra, hogy hazafelé utaztában több német egyetemen előadásokat hallgathasson meg. Azt is elmondja Molnár, hogy Teleki József még a halálos ágyán is szívesen felidézte, milyen öröm volt ismeretlenként beülni az egyetem padjaiba, s mennyire örült az emberiség üdvét szolgáló reális ismeretek fejlődéséről hallottaknak. Aligha akad sok olyan nagybirtokos arisztokrata, koronaőr és főispán a 18. századvég magyar társadalmában, akiről kortársai azt állapították volna meg, elismerésként, hogy ha más körülmények közé születik — vagyis alacsonyabb sorba — több tudományágban is kora egyik jeles tanítója lehetett volna.⁹

A következőkben úgy alakult a helyzet, hogy a Teleki-család e három, a 18. század második felében élő kiemelkedő személyisége befolyással volt a következő nemzedékek jeles tagjainak formálódására, elsősorban a septemvir Lászlóra és fiaira, az Akadémia első elnökére, Józsefre és a Kegyenc szerzőjére, Lászlóra. A koronaőr fia, a septemvir László ugyanis feleségül vette a Cid-fordító Ádám egyik leányát, Máriát, s így a házasságukból született gyermekek mindkettejük unokái voltak. Sámuelnél pedig, aki több évtizeddel túlélte a két ötvenes éveiben meghalt apát, s aki erdélyi kancellárként a legmagasabb polcra jutott a családban, tanácsaival irányította unokaöccsei nevelését és atyailag pártfogolta hivatali előmenetelüket is.

Ez a közvetlen befolyás elsősorban a nevelés terén mutatkozott meg. A koronaőr volt az első, aki a Rousseau Émile-jében kitűzött eszményt: „úgy kéne, hogy először a nevelőt neveltje számára neveljék”, megvalósította, amikor egymást követően több erdélyi és debreceni diákot külföldi egyetemre küldött, hogy hazatérve fiai nevelőjeként működjenek, majd feladatukat teljesítve külföldi tanulmányútra kísérik növendékeiket. Ugyanezt a módszert követte fia, a septemvir László is a saját fia nevelőjével, Eröss Sándorral kötött szerződés tanúsága szerint.

A Teleki-gyermekek nevelésébe generációkon át beletartozott a házi színjátszás. A koronaőr gyermekei Prometheus és a bibliai József történetét megelevenítő kis színdarabok előadásában vettek részt, az unoka, Teleki László még felnőttként is fellépett műkedvelő előadásokon. Nyilvánvalóan ezek az élmények is közrejátszottak abban, hogy mind a septemvir, mind László fia a dráma műfaját választotta szépirodalmi alkotásaihoz.

A Teleki-ifjak neveltetését betetőző külföldi egyetemi tanulmányok sem csak az igéyes főúri élet díszét alkotó általános műveltség megszerzését célozták, hanem — ahogy számos dokumentum bizonyítja, — generációkon át úgy szentelték magukat tanulmányaiknak, mintha a tudományos képzettség élethivatásul szolgálna számukra. A koronaőr esetében egész életén végigvonuló sóvárgást látunk az ifjúkorában megszokott szellemi munkának szentelt, tudósok társaságában zajló élet után, a septemvir László — ahogy Toldy Ferenc emlékezéséből megtudjuk¹⁰ — már arra figyelmeztette József fiát, hogy bármennyire sokoldalú is az érdeklődése, választania kell a tudományterületek között, hogy eredményesen művelhesse valamelyiket, vagyis fia egyik hivatásul tűzi ki a tudományos alkotást. A külföldi tanulmányutak azonban nemcsak saját személyes műveltségük kiteljesítését, hanem a fejlettebb országok körülményeinek, politikai és kulturális intézményeinek tudatos megismerését is szolgálták generációkon át abból a célból, hogy tapasztalataik a hazai viszonyok átalakításához mintául szolgálhassanak, mert az utazások végső célja — ahogyan ezt az apák leveleikben nem egyszer meg is fogalmazták, — hogy az ifjak hazájuk előbbrejutásának, modernizálásának eszközei lehessenek. S bár e több nemzedéken át alkalmazott nevelési elvek és gyakorlat egymástól lényegesen eltérő vonásokat viselő egyéniségeket formáltak, egyben mégis tagadhatatlan a folyamatosság: a Teleki-család legjobbjainál az apák elvárták fiaiktól, hogy nemzeti célok megvalósítását szolgálják, s mindent megtettek azért, hogy erre képességeik és lehetőségeik szerint alkalmassá váljanak.

Jegyzetek

1. Ortzi Báró Ortzi Lőrincz gróf Teleki József ... bé-iktatása alkalmatosságával el-mondott beszéde ... Pest, 1782.
2. ItK 1974. 231.
3. Teleki József — Teleki Lászlónak, 1791. I. 26. A Román Szocialista Köztársaság Akadémiájának Kolozsvári Levéltára. A Telekiek kendilónai levéltára.
4. Halotti tanítások ... Kolozsvár, 1779. R 4. — Janus Pannonius: Opuscula. Traiecti ad Rhenum, 1784. II. 178—179 — Oratio quan Josephus SRI Comes Teleki de Szék ... dixit. Pest, 1785. 11—12. — Néhaj ... Széki Teleki József úr sírhalma ... Pest, 1819. 7. — Kazinczy Ferencz eredeti munkái. Buda, 1839. II. 375. — Bajza József: A Telekiek tudományos hatása. = A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei. Buda, 1846. VII. 99.
5. Gulyás Károly: Gróf Teleki Sámuel levelezése külföldi matematikusokkal. = Matematikai és Physikai Lapok, 1912. 218.
6. Solt Andor: Dramaturgiai irodalmunk kezdetei (1772—1826). Bp. 1970. 23, 39.
7. F. Csanak Dóra: Két korszak határán. Teleki József, a hagyományőrző és a felvilágosult gondolkodó. Bp. 1983.
8. Enyedi Sándor: Az erdélyi felvilágosodás történetéhez. = Magyar tudomány, 1985. 10. 282—288.
9. Molnár, Johann: Das Glück eines wahren Christen. Pest, 1797. 41, 46.
10. Toldy Ferenc: Emlékbeszéd gróf Teleki József... felett. Pest, 1855. 7—8.